

BÁTHORY ORSOLYA

„Halladsza Luther...”

*Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben**

„Audi Lutheri doctor perdocte”, azaz „Halladsza Luther bölcsességes doktor!”¹ Luther 1533-ban írt beszámolója szerint ezekkel a szavakkal verte fel őt álmából az ördög valamikor éjfél tájban.² A kísértő démon viszonylag sűrűn tett látogatást Luthernél, éjszakánként jellemzően azért, hogy különféle teológiai kérdésekről vitázzon a reformátorral.³ Ez alkalommal azt róttá fel Luthernek, hogy tizenöt esztendeje, vagyis pappá szentelése óta mutat be rendszeresen magánmiséket. Az ördög több okból kárhoztatta a zugmise (missa privata, illetve missa angularis) vagy, ahogy

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleo kalauz*, Pozsony, [typis archiepiscopalis], 1613, 183. (A továbbiakban: *Kalauz* 1613).

² Martin LUTHER, *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe*, Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1533, [Aiiiü.]–C_{vj} (WA 38:171–256); Justus Jonas latin fordításában: Martin LUTHER, *De missa privata, et unctioe sacerdotum libellus D. Martini Lutheri e Germanico in Latinum translatus, per Justum Jonam*, Wittenberg, Hans Lufft, 1534, [A3r]–[B5r]. (Apró érdekesség, hogy a könyv egyik, British Libraryben lévő, 3905.a.33. jelzetű példányába Luther Justus Jonához címzett előszava után valaki beírta az Európa-szerzte ismert *Miatyánk*-paródia Luther könyvének témájára akkomodált változatát. „D. Mart. Lutheri Pater Noster. Papa noster qui es Romae, Maledicetur nomen tuum, intereat regnum tuum, impediatur Voluntas tua, sicut in Caelo, sic etiam in terra. Miseram tuam aufer a nobis hodie, et remitte nobis pecunias nostras, quas dedimus pro indulgentiis, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos inducas in idololatriam, sed libera nos a missa tua, quia tuus est infernus, sulphur ignis et Cruciatu flamma in secula seculorum. Amen. Impleat Vos dominus odio Papae.”

Online elérhetőség: <https://books.google.hu/books?id=XE1oAAAaAAJ&pg=PR2> (az utolsó letöltés ideje: 2019. 04. 14.) – Pázmány a mű Luther-összes Thomas Klug-féle kiadásában lévő latin fordítását használta: Martin LUTHER, *Tomus septimus omnium operum reverendi domini Martini Lutheri [...]*, Wittenberg, Thomas Klug, 1557, 228r–230v. (A továbbiakban: LUTHER 1557)

³ Luther az *Asztali beszélgetések*ben arról panaszkodik, hogy „minden éjjel, amikor fölébredek, ott az ördög, és vitázni akar velem.” Martin LUTHER, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László, CSEPREGI Zoltán, MASZNYIK Endre, VIRÁG Jenő, szerk., vál, gond. CSEPREGI Zoltán, Budapest, Luther Kiadó, 2014 (Luther Válogatott Művei, 8), 231, nr. 1600. (A továbbiakban: LVM 8).

Pázmánytól olvassuk, a „lassú mise” gyakorlatát; alaptétele, hogy a misén bálványimádás folyik, amennyiben a pap a pusztá kenyeret és a bort imádja, minthogy Krisztus nincs jelen az istentisztelet eme formájában. Ennek egyik oka a miséző pap alkalmatlansága, mivel sem ő, sem a püspök, aki felszentelte, nem rendelkezik Krisztus igaz ismeretével. Az ördög azt is nehezményezte, hogy a magánmisén kizárólag a miséző pap veszi magához az Oltáriszentséget, a hívek nem részesülnek abból, noha Krisztus az utolsó vacsorával testének és vérének a hívekkel közös vételét, a communiót példázza. Harmadrészt a magánmise csendes, hiszen a pap csendben imádkozik, a szentírási szakaszokat csendben mondja, nem prédikál, illetve nem tesz hangos vallást Krisztusról. A démon szerint továbbá a mise nem áldozat, éppen ezért nem szabadna pénzért árulni jócselekedet gyanánt, illetve a bűnök engesztelésére. Luther az Anyaszentegyház tanításával próbált ellenállni a Sátánnak, ám a disputában végül alulmaradt.

A fiktív, vagy Luther számára valóságként megélt vitára 1521-ben kerülhetett sor, amikor Luther Wartburg várában bujkált. Ezt az évszámot valószínűsíti, hogy abban az esztendőben volt a disputában is említett tizenöt éve, hogy Luthert 1507-ben pappá szentelték. Emellett egy 1521-es levelében írta Melanchthonnak, hogy soha többé nem mutat be magánmisét,⁴ illetve még ugyanabban az évben látott napvilágot egy írása a magánmise jelentette visszaéléseiről *Vom Mißbrauch der Messen* címmel.⁵ Az ördöggel való vitát ebben az írásában még nem, csak az 1533-as *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe*-ben írta meg, amelyet a következő évben munkatársa Justus Jonas fordított latinra *De missa privata et unctione sacerdotum* címmel.

Luther mindenesetre éppen az ördög szájába adott indokok miatt szorgalmazta a magánmise gyakorlatának eltörlését, mert szerinte, ahogyan egyik levelében írta „a zugmise a mise megerőszkolása.”⁶ A 12. századtól egyre jobban terjedő magánmise

⁴ Martin LUTHER, *Levelek*, szerk., vál., gond. CSEPREGI Zoltán, ford. BARTHEL-RÚZSA Zsolt et al., Budapest, Luther Kiadó, 2013 (Luther Válogatott Művei, 7), nr. 424, 265. (A továbbiakban: LVM 7)

⁵ Martin LUTHER, *Vom Mißbrauch der Messen*, Wittenberg, 1522 (WA 8:482-563). A művet Luther 1521. novemberi levelében említi Georg Spalatinnak: „A magánmise eltörlésének szükséges voltát bizonyítom mellékelt könyvemben.” LVM 7, nr. 436, 285. A mű latin fordítása: *De abroganda missa privata*, Wittenberg, 1522.

⁶ LVM 7, nr. 434, 282. „Van a várban egy áldozópapocska, aki naponta misézik, félek, hogy nagy bálványimádás közepette, hiszen senki más nem járul oda. Bárcsak ő és minden hasonló magánmisés visszaszorulna, ha nem is lehet őket mind hivatalukból egy csapásra elmozdítani! A zugmise a mise megerőszkolása, hiszen annak görög és latin neve is gyülekezést, közösséget jelent, Krisztus és Pál tanítása szerint az ige hirdetésére, azaz Krisztusról nyilvánosan és az egyház közösségében kell megemlékezni. Ó, te Antikrisztus!”

a közösségi misére is kihatott. A valaha a pap és a hívek közös cselekményeként megvalósuló liturgiából lassanként kiszorult a nép aktív közreműködése, a liturgia mind inkább klerikussá vált.⁷ A liturgikus közösség ezen felbomlásának következményei (teljes háttalmisézés, a csend, a felajánlási körmenetet felváltó misestipendium, a mise áldozati jellegének túlzott hangsúlyozása okán az istentiszteletek számának növekedése, stb.) miatt a magánmise egyébként is előkelő helyet foglalt el a katolikus egyház visszaéléseinek lutheri listáján. Az Ágostai hitvallás XXIV., a miséről szóló cikke is kárhóztatja azt mint az egyházi bevételek gyarapítására szolgáló gyakorlatot.⁸ Az evangélikus felekezet szimbolikus könyvének ezen tételében tulajdonképpen megtaláljuk az összes, az ördögi disputában is felmerült kifogást a katolikus mise, illetve azon belül a magánmise ellen. A lutheri–melanchthoni istentisztelet-felfogás egybekellett ezen visszaélésekhez képest határozta meg önmagát, és szorgalmazta az ősegyház misekoncepciójához való egyfajta visszatérést.

Hogy a narrációs keretül szolgáló dialógus Luther számára tényleg valóságosként zajlott-e le, vagy fikció, nem tudni, de mint az a reformátor saját beszámolóiból ismert, a kísértő gonosz szellem időről időre váratlanul megjelent környezetében, hogy zaklassa, munkájában akadályozza őt. Luther többször panaszkodott asztaltársainak kopogó, mogorót dobáló, fazekakon csörömpölő, disznó vagy kutya alakjában megjelenő ördögről.⁹ Máskor a teológiában jártas hitvitázó ellenfél szerepét öltötte magára a démon, legalábbis Luther az *Asztali beszélgetések*ben így panaszkodott: „Minden éjjel, amikor fölébredek, ott az ördög, és vitázni akar velem.”¹⁰ Pázmány François Feuardent-ra és Justus Calvinusra hivatkozva írja, az *Asztali beszélgetések* egyik jénai kiadásában az áll, hogy Luthert két, „sz. Írás-tudó doktor” ördög vegzálta.¹¹ A magánmise gyakorlatának kárhóztatására vonatkozó dialógus alkalmával viszont talán szerencsésebb lett volna, ha ez egyszer egy „üdvözült tiszta szellemi lény”, vagyis egy angyal jelenik meg és sugallja azt a protestáns tanítást, amelyet később Luther maga is vallott

⁷ VÁRNAGY Antal, *Liturgia: Szertartástan: Az egyház nyilvános istentisztelete*, Abaliget, Lámpás Kiadó, 1995⁴, 494–496.

⁸ *Ágostai hitvallás*, ford. REUSS András, BÓDI Emese, Budapest, Luther Kiadó, 2008 (Konkordiakönyv, 2) 43–47.

⁹ LVM 8, nr. 5358b, 597.

¹⁰ LVM 8, nr. 1600, 231. Szintén az ördög éjszakai látogatásairól szóló történetek: *Uo.*, nr. 491, 131; nr. 1557, 228. Az ördög felvett alakjainak képi ábrázolásai közül is a leggyakoribb a hitvitázó professzoré vagy lelkészé, a baráté, illetve szerzetesé. SZACSVAY Éva, *Protestáns ördögeképzetek*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 8(2000), 168.

¹¹ *Kalauz* 1613, 189.

és hirdetett. Luther gyakori ördögtapasztalatain már a kortársai is megütköztek. Pázmány idézi latinul Paul Bachmann altzellei ciszter apát véleményét a *De missa privata*-ban megírt ördögi disputációjával kapcsolatban:

Nézd meg, kérlek, Luther valamennyi írását! Sehol sem fogsz találni olyan helyet, ahol Luther Istennel kapcsolatos látomással vagy a Szentlélek kinyilatkoztatásával dicsekedne. Ellenben minden érintkezése, minden beszélgetése, minden kérdésése és látomása az ördöghöz kapcsolódik. Gyakran emlegeti azt más műveiben is: itt [ti. a *De missa privata et unctione sacerdotum* c. művében] viszont egyértelműen bevallja, hogy az ördög a tanítómestere, aki a vita alkalmával tanította őt.¹²

Hetven évvel a magánmisét kárhóztató írása után Luthert védelmébe vevő oelsnitzzi (Szászország) szuperintendens, Friedrich Balduin (1575–1627) is azzal igyekszik menteni felekezetalapítójának ezen történetét, hogy az ördög voltaképpen a Szentlélek tudományát, oktatását közölte.¹³

Az ördöggel folytatott diskurzus mindenesetre remek bizonyítékot szolgáltatott Luther katolikus, valamint kálvinista ellenfelei számára, hogy kijelenthessék, Luther nem Krisztus, hanem az ördög apostola, mivel Luther saját maga vallotta be, hogy tanítása az ördögtől származik.¹⁴ Pázmány is felhasználta a disputát annak bizonyítására, hogy az *lutherista hitnek első plántálója az ördög volt*,¹⁵ illetve hogy *Luther az ő tudományát ördögtől vette*.¹⁶ Először az általában az eretnekségek ellen írt vitáirátának, a *Tíz*

¹² *Uo.*, 182. „Considera. quaeso, omnia Lutheri scripta; nusquam invenies in eis, ubi gloriatur Lutherus de ulla Visione DEI, aut Revelatione Spiritus Sancti: sed omne ejus commercium, omnis conversatio, omnis gloriatio et visio ejus, est cum Diabolo, Saepe quidem ejus mentionem in aliis scriptis facit: hic autem manifesto fatetur, Diabolum esse Praeceptorem suum, qui disputando ipsum docuit.” Az idézetet saját fordításomban közlöm.

¹³ Friedrich BALDUIN, *Hyperaspistes Lutheri, adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis Monachi, nuper editam* [...], Lippce, Michael Rhodius, 1603, 95.

¹⁴ Pázmány több katolikus, zwingliánus („Sacramentariusok”) és helvét vallású („Tigurinusoc”) szerzőt is felsorol, akik a lutheránusok szemére vetették az ördögi disputát, illetve vallásuk ördögi eredetét. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy evangélikus részről még nem cáfolták meg „az V y tudomannac gyalazatos kezdetit”. PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, Kritikai kiadás, 2), 46:5–20. A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001.

¹⁵ Fejezetcím a *Tíz bizonyosságban*. PÁZMÁNY 1605/2001, 40:10–11.

¹⁶ Fejezetcímek a *Kalauz*-ban. „Luther Mártont az ördög tanította” (*Kalauz* 1613, 179). „Hogy Luther az ő Tudományát az Eördögtől vette, sok Catholicus és Calvinista Doktorok írásból meg-bizonyították.” PÁZMÁNY Péter, *Igassagra vezérő kalavz*, Pozsony, 1623, 205. (A to-

*bizony*ságnak első részében fogalmazta meg ezt a tételt, amelyhez kiindulási pontul a lutheri vallomás szolgált. Pázmány az ördögi disputában remek *argumentum ad hominem*et, azaz személyi bizonyítékot látott, amelynek retorikai értékét nemcsak az jelentette, hogy az érvet maga Luther személyes vallomása szolgáltatta, hanem hogy az kifejezetten rossz fényt vetett a reformátorra. Márpedig

ha mas ideghenrül írna effele dolgot Luther, [...], meltan ketelkedhetnenc mondasaba: De miuelhogy maga ellen mond bizonisagot, melynel ez vilagon crosseb, es hihetsegesb bizonisagtetel ninczen, meltan mondhattiuc mys az Vyto Atiafiaknac. *Higgjetic el, magyarul mondot igaz beszédet, kinec mégb hazugsagitis el szoktatoc binni. Senki nem hazud maga gyalazattiaru, hanem tisztesseger: Meltob az maga ellen valo, vadolast, hogy sem az maga mentesere valo Tagadast, el binni.*¹⁷

Valószínűsíthető, hogy a disputa retorikai bizonyítékként való szerepeltetéséhez az ötletet Pázmány a Luthert védelmébe vevő német evangélikus szuperintendens, Friedrich Balduin *Hyperaspistes Lutheri* című, 1603-ban megjelent művéből vette.¹⁸ A későbbiekben a *Kalauz*-cáfolata miatt fontossá váló Balduin hetven évvel az ördögi disputáció után igyekezett kimenteni Luthert a vád alól, miszerint az ördög volt a tanítómestere. A vádat és annak alapos bizonyítását a francia jezsuita, Nicolaus Serarius (1555–1609) fogalmazta meg a lutheri beszámoló alapul véve egyik, 1603-ban kinyomtatott, eredetileg a würzburgi egyetemen tartott beszédében.¹⁹ Serarius, amint azt beszéde bevezetésében írja, azért kezdett el foglalkozni a témával, mivel kezébe akadt Nicodemus Frischlin (1547–1590) 1592-ben posztumusz megjelent *Phasma* című neolatin komédiája, amely a lutheránusok kivételével, valamennyi felekezettel szemben igen éles kritikát fogalmazott meg.²⁰ Frischlin szerint Luther követőin kívül valamennyi felekezet képviselőinek, az anabaptistáknak, Karlstadt, Kálvin

vábbiakban: *Kalauz* 1623). Uő, *Hodoegus. Igazsagra vezérő Kalauz* [...], Pozsony, 1637 (Facsimile: Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000), 202. (A továbbiakban: *Kalauz* 1637).

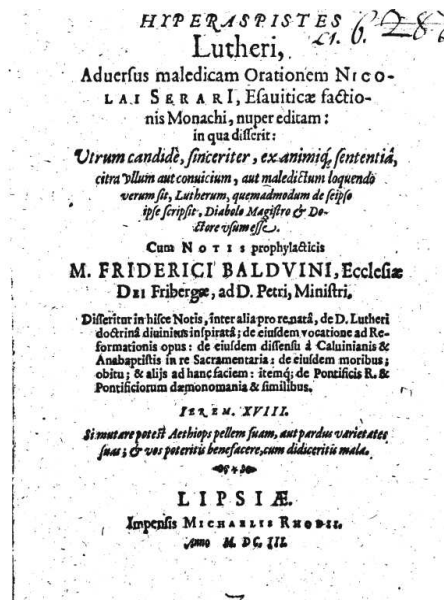
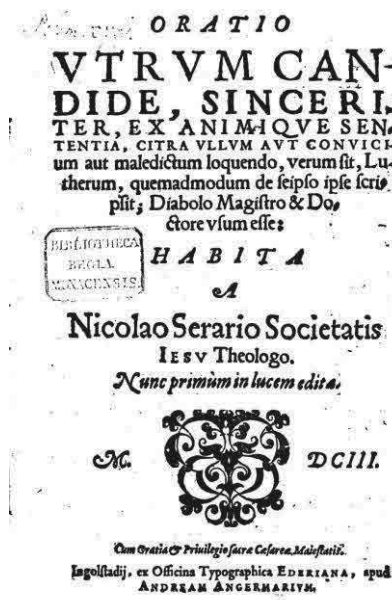
¹⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 45:3–10.

¹⁸ BALDUIN, *Hyperaspistes*... (ld. 13. l.).

¹⁹ Nicolaus SERARIUS, *Oratio utrum candide, sinceriter, ex animique sententia, citra ullum aut convicium aut maledictum loquendo, verum sit, Lutherum, quemadmodum de seipso ipse scripsit; Diabolo Magistro et Doctore usum esse*, Ingolstadt, Eder, 1603. Az egyébként 1594-ben, vélhetőleg a würzburgi egyetemen elhangzott beszéd 1604-ben ismét megjelent nyomtatásban, amikor Serarius összesen hat, 1584 és 1595 között megtartott előadását adta ki tematikus gyűjtemény formájában, *Orationes Luthero-Turcicae* (Mainz, Lippius, 1604) címmel.

²⁰ Nicodemus FRISCHLIN, *Phasma, hoc est, Comoedia posthuma, nova et sacra: de variis haeresibus et haeresiaribus, qui cum luce nascentis per dei gratiam Evangelii hisce novissimis temporibus extiterunt*, Iazygibus-Metanastis [Argentorati], [Jobin], 1592.

híveinek, a pápistáknak egyaránt megjelent az ördög, aki különféle praktikákkal fanatizálta őket, hogy ne az isteni szót és a prófétai írásokat, hanem saját álmaikat követve éjszakai látomásaiknak adjanak hitelt. Serarius azon háborodott fel, hogy Frischlin felsorolásában Luther neve – jóllehet neki tényleg, saját elmondása szerint is többször megjelent az ördög –, szóba sem került. A francia jezsuita ezért gondolta úgy, hogy nem elég pusztán evidenciaként kezelni az ördögi disputa és a lutheri tanok közti ok-okozati összefüggést, hanem meg kell kísérelnie ezen reláció logikai-retorikai módszerekkel történő bebizonyítását.

Serarius 1603-ban megjelent kiadványára reagált még ugyanabban az évben Balduin a *Hyperaspistes Lutheri*-vel, amelyben bekezdésről bekezdésre idézte Serarius művét, és az egyes passzusok után közölte azok cáfolatát, saját maga által *profilaktikus*nak nevezett jegyzetek formájában.²¹ Így Pázmány talán ebből az egy kötetből ismerhette mind a két művet. Érdekes módon Serariust egyáltalán nem említi Pázmány a *Tíz bizonyosságban* a lutheri disputára vonatkozó forrásai között, holott argumentációs eljárásában több helyen átveszi Serarius gondolatmenetét, forrásait, egyes retorikai megoldásait, sőt, talán magát a disputa argumentumként való szerepeltetését is egyenesen Serariustól vette.

²¹„Oratio Serarii cum Notis prophylacticis Balduini.” BALDUIN, *Hyperaspistes*... (ld. 13. lj.), 3.

SERARIUS, <i>Oratio ...</i> , Ingolstadt, 1603	PÁZMÁNY 1605/2001
<p>4. Iam vero quod non infans aut puer aliquis, sed vir, neque omnino imperitus, sed Doctor, neque e vulgo quilibet, sed magnae apud plurimos auctoritatis, non mente captus aut cerebro insanus, sed vicens et sanus; non quaestionibus, tormentis, aut vi ulla coactus, sed liber, expeditus ac solutus, sponte sua, non de alio, sed de seipso recitat, an non verissimum putandum? [...] Si in aurem alicui semel id dixisset, si aliud quasi agens, incogitanter ac temere, vel in convivio hilarior id effutuisse...</p>	<p>44:12–22 Nilua ha effele dolgot irna magárul, valamely tudatlan, auagy esze fordult, giermec: Ha reszeg, es bor ittaskoraba, Ha csufolkaduan es trefa beszéd keozbe mondaná valaki, hogy a mit tanit, az eordeogtül tanulta, kinec [...] Luther pedygh, nem tudatlan giermec, hanem Doctor vala, az eo tanituani iteleti szerent, Isten embere, es Prophetaia vala, mikor ezt ira, nem hagyamazba feksziec vala, nem ereoszakbol, hanem eon kinnien, irá, nem titkon, nem hertelensegebol, nem aztal feoleot, nem csak eleuen szoual monda, [...]</p>
<p>6. Nemo, ait Tertullianus, ad suum dedecus mentitur. Multi quidem vanissime ac mendacissime nonnulla, quae suam ad laudem et gloriam faciant, eloquuntur, de ea, quae probrum et infamiam afferunt, etiam verissima, vix unus aliquis...</p>	<p>45:8–13 Senki nem hazud maga gialazattara, ... Mert vgianis, noha sokan hazudnac, magoc dicsiretore, vagy ellensegec gialazattara, De ketelensegh nekül, senki magara hazugsaggal, gialazatos neuet nem keolt, hanem inkab ha lehet hazugasaggalis be baronallia kissebseget.</p>
<p>11. Numa Pompilius, qui tot in aqua deorum imagines vel potius, ut ait D. Augustinus l. 7. de ciuit. C. vlt. Daemonum ludificationes videbat; nefariorum illorum sacrorum, quorum ter execrandos libros ipse terra obrui, senatus vero flammis incendi iussit, auctorem quem dixit? Sacram scilicet Nympham quandam Aegeriam. Mahumetes, a quo sibi alcoranum totamque Turcicae impietatis disciplinam traditam commemorat? Certe a Gabriele archangelo?</p>	<p>45:14–18 Igy oluassuc hogy Numa, az eordeoggel tarsalkodic vala, es ettül veoue amaz iszoniu tudomant, melliet eomaga mind keoniuestül az földbe ása, de sok esztendeo muluan az Romaiac fel talaluan, megh eghetenec: Mind az altal, azt hirdeti vala, hogy Aegeria neuü Isten aszoni tanita eotet. 45:20–22 Mahomet Gabriel Angialrul mongia hogy az eo tudomaniat veotte, nem az eordeogtül, ki Angiali abrazatba iar vala hozza.</p>
<p>20–21. Veterem et obsoletam galeam arripuisti Luthere? Cur non nouam, cur non a te recens fabrefactam? Nonne iam te sacrosanctis coelestibus armis contra Tebrarum Principes omnes armarat? Nonne verbi Dei, quo contereres et deleres diabolica omnia, praesidio circumuallatus iam era? Quid tibi cum rubiginosis Papatus galeis?</p>	<p>48:27–49:7 ha immar ackor, el szakat vala Luther telliesseggel az Papista vallastul, mikor az Eordeogh hozza mene, mi az oka hogy, a reghi fegyuert kapa melyhez a Papistasagba szokot vala, Ha immar ackor, mint egy Vy kouacz Vy hitet kalapalt vala, Miert nem niula, valamely Vyonnan csinalt eles kardhoz? Ily nagy felelembe, Ily veszedelmes bay viuasba, ha egyszer el vetette vala mint semmire kelleot a Papista fegyuert, legh nagio b szüksegebe, miert kap ismet hozza?</p>

Pázmány megemlíti viszont a francia jezsuitát az 1610-es zsolnai zsinat határozatai ellen írt *Peniculus papporum* című vitairatában, amikor ismételten felhasználja érveléséhez a disputa-argumentumot, és utal Serarius és Balduin vitájára is.²²

Amint már említettem, Pázmány először a *Tíz bizonyság* első részében írta meg Luther ördöggel való vitatkozását és az ahhoz kapcsolódó argumentációt, amelyben az evangélikus tanítás diabolikus eredetét bizonyította. A bizonyítás tágabb kontextusát az első rész témája képezi, nevezetesen, hogy „Hogy az mostani v. tanítók elseo mestere, az pokolbeli Eordeogh volt.”²³ Az eretnekek egyik ismérve a Sátánnal való nemcsak lelki, hanem „test szerinti” érintkezés, „társalkodás”, az ellene való viaskodás, vagyis a kísértés legyőzésének szándéka nélkül. Pázmány erre számos ókori és középkori eretneket hoz fel példaként, és ezek sorába illeszti be az újkori herézis, a protestantizmus kezdeményezőjét, Luthert, akinek már a fogantatásában is tevékeny szerepet vállalt az ördög.²⁴ Luther és az ördög számos találkozása közül Pázmány két történetet idéz fel, ezzel is mintegy előkészítve az olvasót a „szuperargumentumra”, vagyis az ördöggel való disputára.²⁵ Pázmány ezt követően vázlatosan közli Luther és az ördög beszélgetését a latin nyelvű Luther-összes Thomas Klug-féle kiadásának hetedik kötetéből fordítva.²⁶ A démon által a magánmisé gyakorlata ellen felhozott öt érvet kivonatos formában, de szó szerint fordítja, majd egy nagyobb szövegrészt retorikai szempontból így összegez: „sok tetouazással, csauargással, kialtással, amplificatiookkal, v. gyan ezen bizonyisagokat, ennihanszor, ki 's be forgatta volna az Eordeogh.”²⁷ Szó szerint fordítja Pázmány azt a mondatot, amely a bizonyításában kiemelkedő helyet kap:

Vegre eleo szamlaluan az Aniazentegy haz Sacramentomit, Ezek, v. gmond, aztü hét szentsegtec, melliec keozzül, ha csak eggiet sem szolgaltathat senki eo maganac, mi az oka, hogy az Vr Vacsoraiat, csak egiedül temagadnac szolgaltattad?²⁸

²² „Atque, ut nihil ad summam audaciam reliquum faceret; virum doctissimum Nicolaum Serarium, velut musca elephantem lacessendo, validis ingenij nervis contortam ab ipso probationem, prorsus sine iudicio pervertit, e triviali Magistello, repente Theologaster insulsissimus.” [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicius parochus Senquicensis scribebat*, Pozsony, [typis archiepiscopalis], 1611, 40. (A továbbiakban: *Peniculus* 1611)

²³ PÁZMÁNY 1605/2001, 37:1–3.

²⁴ *Uo.*, 40:12–15

²⁵ *Uo.*, 40:20–41:7.

²⁶ *Uo.*, 41:9–43:19.

²⁷ *Uo.*, 42:25–28.

²⁸ *Uo.*, 42:28–31.

Luther válaszát megint csak tendenciózusan idézi:

En pedig, vgi mond Luther, igr megh szorittatuan, Kapám a reghi feyuert, melyhez szoktam vala az Papistasagba, es kezdem mondani, Hogy az Aniazentegy haz hyti, es akarattia szerent mondottam az magamnac valo Miset.²⁹

Összességében elmondható, hogy Pázmány csak annyit idéz Luther szövegéből, amennyiből szerinte megcáfolhatatlan módon kiderül, hogy Luther egészen az ördöggel folytatott beszélgetésig felszentelt papként a katolikus egyház tanítását hitte és követte, majd ezen disputa hatására kezdte saját reformátori nézeteit hirdetni. A 1613-as *Kalauz*ban le is írja a kivonatolás okát:

Erre egyéb bizonyság nem szükség, hanem csak azt az ördögi vetekedést kel el olvasni, mely, minthogy igen hosszú, és únalmasis; csak az ide illendő, és az el kezdett dologra néző részeit hozom elő.³⁰

Annak bizonyítását, hogy Luthernek az ördög tanította az új tanokat Pázmány Friedrich Balduin már említett *Hyperaspistes Lutheri*ében lévő három mentség közül az első cáfolatára építette fel.³¹ Pázmány „hat erős, győzhetetlen bizonyossággal” cáfolja, hogy ezeket „nem hitte Luther, minek előtte az ördöggel beszélgetne”.³² Balduin második mentségére, hogy ti. az ördög nem tanítani, hanem kétségbeesésbe akarta kergetni Luthert,³³ Pázmány azzal felel, hogy a dialógusban egyáltalán nem esik szó kétségbeesésről, illetve hogy az ördög, amikor kísért – idézem – „nyilván megmondja, mit akar, márpedig Lutherrel csak azt hiteté el, hogy a Papista tudomány bálványozás, egyebet nem kívána tőle.” A *Tíz bizonyosságban* és az azt követő további művekben, ahol Pázmány megírta a disputa köré szerveződő argumentációt, Balduin érvei közül az első kettő kap kiemelkedő, hangsúlyos szerepet, a harmadik cáfolata kikerül a

²⁹ *Uo.*, 42:31–43:1.

³⁰ *Kalauz* 1613, 183.

³¹ „ELEOSZEOR [...] Valamit a Satan monda Luther nec, azt eo, miuelhogy az eleot oluasta vala a zent irasba, niluan hytte es vallotta mégh minec eleotte az eordeoggel beszélgetneis: A mit pedig a Satan Luther nec monda, az nem Eordeoghi tudomani, hanem a zent Lelec oktatasa, [...]” PÁZMÁNY 1605/2001, 47:5–9.

³² A bizonyító eljárás: *Uo.*, 47:27–51:5.

³³ „MASODSZOR azt mongia, Hogy ebbe az vetekedesbe, nem azon mesterkedet az Eordeogh, hogy el hitesse Luther nec, az Papista vallasnac hamissagat, (miuelhogy ezt immar Luther tuggia vala) Hanem azt akaria vala, Hogy megh gondoluan az elebbi teueligeo vaksagat, Ketsegbe es nec.” *Uo.*, 47:11–15.

tényleges bizonyítási eljárásból.³⁴ Ennek megfelelően a *Tíz bizonyosság*ban Balduin harmadik mentségének cáfolata előtt Pázmány még beillesztette az ördög öt hazugságára írt az ellenvetéseit a katolikus mise áldozati jellegének, és az Oltáriszentség kiszolgáltatási gyakorlatának védelmében.

Pázmány a *Tíz bizonyosság*ot követően még további két latin nyelvű művében a már említett *Peniculus papporum*ban (1610, 1611)³⁵ és a *Logi alog*ban (1612)³⁶, a *Tíz bizonyosság* munkapéldányának kéziratosszerű bejegyzései között, valamint a *Kalauz* három kiadásában (1613, 1623, 1637) írta meg a disputát és az ahhoz kapcsolódó argumentációt. A disputa idézéseit magukban foglaló művek valamennyi kiadását figyelembe véve összesen tizenegy szövegváltozattal számolhatunk, amelyek között természetesen vannak egymással megegyező verziók is.

Bennfoglaló mű, valamint az oldalszámok, ahol a disputa és az argumentáció olvasható	Az idézési forma leírása, nyelve
<p>1. <i>Tíz bizonyosság</i> (1605) PÁZMÁNY 1605/2001, 40:10–63:28 Pázmány magyar nyelvű vitairata az eretnokségek ellen.</p>	Az <i>Első rész</i> ben közli a disputát magyarul.
<p>2. <i>Peniculus papporum</i> (1610), 3. fejezet, 38–45 A zsolnai zsinat és annak határozatai ellen írt latin nyelvű vitairat két kiadása, amelyek között általában minimális, az ördögi disputával kapcsolatos tematikai egység tekintetében pedig nincs különbség. Pázmány itt már említi Serarius és Balduin vitáját Szövegpárhuzamok a <i>Tíz bizonyossággal</i></p>	A disputa egy-egy mondatra redukált idézése az argumentum bizonyítási eljárásának részeként

³⁴ „HARMADSZOR azt írja, Hogy az Romai Papac keozzülis voltac, kik az Eordeognecc attac magokat, es eo velle tarsalkottac, Vgymint az masodic Syluester, az hetedic Gergeli, etc.”
Uo., 47:15–18.

³⁵ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustris. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicus parochus Senquicensis scribebat*, Pozsony, 1610. (A továbbiakban: *Peniculus* 1610). A mű 1611-es, második kiadását lásd a 22. jegyzetben.

³⁶ [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptiae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antilogiae vellicant; Veritatis radiis adobruti, Joannes Jemicus scribebat*, Pozsony, 1612.

<p>3. <i>Peniculus papporum</i> (1611), 3. fejezet, 40–47 Az 1610-es kiadással csaknem megegyező kiadás.</p>	<p>A disputa egy-egy mondatra redukált idézése az argumentum bizonyítási eljárásának részeként.</p>
<p>4. Logi alogi (1612), 105–113 A <i>Peniculus papporum</i>ra született evangélikus válaszirat, a <i>Malleus Peniculi papistici</i> (Kassa, 1612) cáfolata. Pázmány a <i>Logi alogi</i>ban lényegében újra közli a <i>Peniculus papporum</i> szövegét, viszont minden egyes fejezet után beilleszti <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> cím alatt a <i>Malleus</i> adott <i>Peniculus</i>-fejezetre írt cáfolatára adott viszontválaszt.</p>	<p>A <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezetének két kiadásával azonos változat. Lásd ezen táblázat 2. és 3. tételét.</p>
<p>5. Logi alogi (1612), 139–167 A 3. fejezet <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> c. alfejezete, 4–5. §</p>	<p>Latin nyelvű, hosszabb kivonat a Klugnyomdában készült Luther-összes 7. kötetében (Wittenberg, 1557) lévő <i>De missa privata</i>-ból</p>
<p>6. Kalauz 1613, 179–189 III. könyv 6. rész = A <i>Tíz bizonyosság Első része</i> négy fejezetbe szerkesztve</p>	<p>Luther szövegét magyarul idézi a <i>Tíz bizonyosság</i>tól eltérő fordításban</p>
<p>7. Kalauz 1613, Appendix, 49–52 Az Appendixben újraközölt <i>Logi alogi</i>, benne a <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezete, ahol Pázmány a Luther-szöveget csak szórványosan idézi</p>	<p>A <i>Peniculus papporum</i> 3. fejezetének előző 3 kiadásával azonos változat. Lásd ezen táblázat 2–4. tételét.</p>
<p>8. Kalauz 1613, Appendix 64–77 Appendixként a <i>Logi alogi</i> újraközlése</p>	<p>A 3. fejezet <i>Logi alogi malleatoris repressi</i> c. alfejezet, 4–5. §. Lásd ezen táblázat 5. tételét.</p>
<p>9. A <i>Tíz bizonyosság</i> szerzői munkapéldánya (MTAK, RM. I. 4° 239)³⁷</p>	<p>Az excerptált források között megtaláljuk a lutheri disputa Justus Jonas-féle latin szövegének rövidített változatát</p>

³⁷ Hargittay Emil szerint a *Tíz bizonyosság* szerzői munkapéldányában lévő „bejegyzések a *Kalauz* első megjelenése (1613) és az ez utáni időkből maradtak fenn.” HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újrajrása*, 78. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2019. 03. 14.). A szerzői munkapéldány leírását lásd bővebben: *Uo.*, 78–79.

<p>PÁZMÁNY 1605/2012, 228–232³⁸</p> <p>A példányban, illetve az ahhoz utólag kötött 138 levélen Pázmánytól írt javító, kiegészítő jegyzeteket találunk a <i>Tíz bizonyság Kalauz</i>ba való szerkesztéséhez. a <i>Tíz bizonyság</i>ban hivatkozott latin nyelvű források excerptumai, valamint saját korábbi szövegének variánsai</p> <p>Balduin kétségbeesésről szóló érvét cáfoló gondolatmenet latinul. Ez utóbbi lényegében a <i>Peniculus papporum</i>ban lévő szöveg újraírt változata.</p>	
<p>10. Kalauz 1623, 203–216</p> <p>III. könyv 6. rész = <i>Tíz bizonyság</i> első rész. 10 fejezetbe szerkesztve a lutheri disputa és az ahhoz tartozó argumentáció</p>	<p>Luther szövegét latinul közli hosszabb kivonatos formában. A disputa szövege megegyezik a <i>Logi alogi</i> két kiadásában (lásd ezen táblázat 5., 7. tételét) lévővel.</p>
<p>11. Kalauz 1637, 200–213</p> <p>Szövege lényegében megegyezik az 1623-as <i>Kalauz</i>éval</p>	<p>A disputa szövegközlése megegyezik az 1623-as <i>Kalauz</i>éval.</p>

A disputa pázmányi recepcióját vizsgálva érdemes külön választani Luther szövegének idézését, valamint az ahhoz kapcsolódó érvelést. Az előbbi vizsgálata ugyanis inkább idézestechnikai jellegű, az excerptálás mikéntjét leíró állításokat eredményez, az utóbbi viszont retorikai, érveléstechnikai vonatkozásaiban figyelemre méltó.

Pázmány a disputa szövegét minden változatban tipográfiaiailag jól elkülönítve közölte, kivétel ez alól a *Peniculus papporum*, amelynek mind a négy, egymással megegyező szövegkiadásában (lásd a fentebbi táblázat 2., 3., 4., 6. tételét) csupán egy-egy mondatot idéz abból, mivel az argumentumot itt beleszötte a bizonyító eljárásba.

Pázmány a teljes *Tíz bizonyság*ot beszerkesztette a *Kalauz* III. könyvébe, annak is 6. részében szerepel Luther ördöggel való vitája. Ennek szövegét a *Tíz bizonyság*on kívül csak az 1613-as *Kalauz*ban idézi magyar fordításban, ami első pillantásra érde-

³⁸ PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyság (1605): Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. AJKAY Alinka, közreműk. BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Budapest, Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó, 2012 (Pázmány Péter Művei, 5), 228–232.

kesnek tűnhet, mivel ez ellent mondani látszik a Hargittay Emil által vizsgált tendenciának, miszerint Pázmány a *Tíz bizonyosság* után írt vitáirataiban jellemzően latinul citálja forrásait.³⁹ Az auktoritásoknak így tudniillik „nagiob ereie, es böciülleti” van – írja Pázmány –, és ez egyébként is inkább megfelel a katolikus szerzők kontroverz írásaira jellemző kétnyelvű szövegalkotási gyakorlatnak.⁴⁰ A *Kalauz* első kiadásának főszövegében lévő disputaszöveg magyar nyelvűségének oka azonban igen egyszerű: Pázmány az Appendixbe beillesztette az 1612-ben kiadott *Logi alogi* című írását, amelynek 3. caputjában közli a disputa hosszabban kivonatolt latin szövegét, így nyilván el akarta kerülni a latin nyelvű szöveg duplikációját. Az első *Kalauz* magyar nyelvű disputáját összevetve a *Tíz bizonyosság*éval azt látjuk, hogy Pázmány az új fordításban szinte valamennyi korábbi mondatát át- vagy újrafogalmazta, a helyesírást is modernizálta, és ezeknek köszönhetően egy gördülékenyebb, világosabb, némely helyen a lutheri gondolatot pontosabban átadó szöveget kapunk. Az alábbi táblázatban erre látunk példákat.

Tíz bizonyosság 1605/2001, 41-42	Kalauz 1613, 183-184
Egy Eyfél korban, vgi mond, egyszer, nagi hertelen fel serkenem, holot az eordeogh imillien disputatiot kezde velem: Halladé Luther beolcseseges Doctor, Iuté eszedbe, hogy tizen eot esztendeig, csak nem minden nap, magadnac valo Miset mondottal? 'S meczesz ha effele Mise, iszoniu baluanozas?	En ti elöttetek, tisztelendő Sz. Atyák vallást térszek; kérlek, adgyatok jó ódozatot. Történék egy éjfélkorban, hogy hertelen felszerkenék, és az ördög én velem ilyen Disputatiót kezdte: Halhadsza Luther, fő Tüdös Doctor, hogy te tizen ött esztendeig, csak nem minden nap lassú Misét mondottál. Ha talám efféle Misék, szörnyű bálványozások?
MASODSZOR a Christus rendelete, es akarattia ellen, szolgaltattad a Miset: Mert Christus azt akarta, hogy ez a szentsegh, az hiuec keozeot el osztassec az Egyhazi szolgatul, mint a Végh vacsoranc ighybeol megh teczic, Ennec okaert Comunionac hit-tac a reghiec ezt a szentseget, miuelhogy, nem csak egiedül a papnac kel ezt fel csapni, hanem az keossegnekis rézt kel tenni: Te pedigh tizen eot esztendeygh, csak egiedül csap-tad a Misebe, egiebeknec nem osztogattad, etc.	Masodszor: Az Misével hamissan éltél, az Christus rendelése, értelme és szava ellen. Mert Christus azt akarta, hogy az Szentség el osztogattassék az hívek között, és ne csak maga vegye az Pap, hanem at töb Keresztyén Atyafiakis ő véle együtt. Te pedig egész tizen-ött esztendeig csak magad vötted mással nem közlötted az Sacramentumot: sőt nemis vólt szabad éppen osztogatnod az Szentséget. Mi-némű Pap vegy tehát, az ki nem az Ecclesiáért, hanem csak magadért szenteltettél?

³⁹ HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...* (ld. 37. l.), 25.

⁴⁰ *Uo.*

<p>NEGIEDSZER a vegre szerze Christus ezt a szentséget, hogy az keossegis reszesullion benne, Te pedygh nem a vegre kenettel megh, hogy ezt oztogassad, hanem hogy ezt megh Aldozzad, mert így szol az Püspeoc mikor Papot szentel, Accipe potestatem consecrandi, etc.</p>	<p>Negyedszer: Christus szava, rendelése, akarrattya azis hogy: részesüllyenek az Sacramentomban az töb Keresztyénekis. Te pedig, nem az végre kenettél meg, hogy osztogassad az Szentséget, hanem, hogy Áldozzál; és az Christus rendelése ellen, az Misét Áldozatnak tartottad.</p>
---	---

A *Kalauz*ban a disputa vendégszövege tipográfiaiilag jobban elkülönül a főszöveghez képest, mint a *Tíz bizonyosság*ban. Az is különbség, hogy az 1613-as *Kalauz*ban Pázmány magyarázó-summázó jellegű marginálisokkal kísérte a szövegközlést, ezzel is mintegy megkezdve az ahhoz kapcsolódó bizonyító eljárást. Például: „Még akkor böcsüllötte az Püspök Kenését.” „Miért menti magát az Kenettel, és Engedelmeséggel, ha véteknék hitte az lassu Mise mondást?” „Ha hamisnak hitte Luther, az Pápista Ordinációt, miért bizonyította ezt az ördög?” Ezeket a vita szövegét kísérő, emocionális töltetű magyar nyelvű marginálisokat Pázmány csak az 1613-as *Kalauz*ba illesztette be. Az ugyanezen kötet *Appendix*ében közölt *Logi alog*ban lévő latin nyelvű disputához mindössze három széljegyzetet írt szintén latinul (*Mendacia Diabolica*, *Scopus Disputationis*, *Lutheri Responsio*), amelyek tárgyilagos, a szöveg tartalmát összefoglaló kulcsszavakként szerepelnek. Utóbbiakat az 1623-as és 1637-es *Kalauz*-kiadásokba is beillesztette a *Logi alog*jével megegyező latin disputaszöveg mellé.

Érdekes külön is megvizsgálunk a Pázmánytól idézett latin disputaszövegeket. Először a *Peniculus papporum*ban (1610, 1611) citál egy-egy mondatot a szövegből, azt is már az argumentációs eljárás részeként. Ugyanakkor itt említi meg azt, amit a *Tíz bizonyosság*ban még nem, hogy tudniillik Friedrich Balduin a *Hyperaspistes Luther*ben Luther vallomásának második mondatát – „Contigit me semel sub mediam noctem subito expergefieri; ibi Satan mecum coepit ejusmodi disputationem” – kiegészíti azzal, hogy „mecum in corde meo.” Vagyis, hogy az ördöggel való vita nem egy valóságos, hanem a Lutherban lezajló lelki tusaként értelmezhető dialógus. Meglepő módon ezt, az egyébként valóban Luther mentségére felhozható kitélt a reformátorhoz igen közelálló Justus Jonas kihagyta latin fordításából, noha Luther a disputáról szóló beszámolóját németül így kezdte: „Ich bin ein mal zu mitter nacht aufferwacht da fieng der Teuffel mit mir **inn meinem hertzen** eine solche disputation an.” Az „in corde meo” kitélt Balduint megelőzően a jezsuita Nicolaus Serrarius hozta szóba – jóllehet az nem szerepel az általa is használt *De missa privata*ban⁴¹

⁴¹ Ez szintén a Thomas Klugnál nyomtatott Luther-összes 7. kötete 1557-ből. (Lásd: LUTHER 1557 a 2. jegyzetben)

– akkor, amikor művében azt fejtegeti, hogy vajon látható formában jelent-e meg az ördög Luthernek.⁴² Serarius nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a dolognak, mivel szerinte az „in corde meo” csupán annyit jelent, hogy az ördög „loquitur ad cor”, vagyis szívet megindító módon, meggyőzően beszélt Lutherhez.⁴³ Balduin szerint viszont az „in corde meo” igenis bizonyíték arra, hogy az ördög valójában nem jelent meg Luthernek, a kettejük társalgása tehát a reformátor lelkében lezajlott „belső kísértés” volt.⁴⁴ Serarius „loquitur ad cor” értelmezését is cáfolja, mivel szerinte a német nyelv erre egy másik kifejezést használ, Luther megfogalmazását pedig nem lehet így magyarázni.⁴⁵ Pázmány azzal intézi el az „in corde meo” kérdését, hogy egyetlen latin nyelvű Luther-kiadásban sem látta ezt a kifejezést.⁴⁶ Ha látta is volna azonban, a körülmény, hogy az ördög látható módon, „externa specie”, vagy láthatatlanul „in corde occulte” okította Luthert, a lényeg szempontjából, hogy tudniillik a reformátor végül az ördöghöz csatlakozott, mellékes.⁴⁷ Friedrich Balduin azonban az „in corde meo”-t olyannyira fontos körülménynek tartotta, hogy lényegében erre alapozta a Luthert védelmére írt érvelését. Az evangélikus szuperintendens még a *Kalauzra* írt cáfolatában is felhánytorgatta, hogy Pázmány nem hajlandó tudomásul venni, hogy az egész dialógus az ördög kísértő tevékenysége, amelynek célja a *desperatio*, vagyis a kétségbeejtés volt. Pázmány a *Setét bajnalsillagban* adott válaszában

⁴² SERARIUS, *Oratio utrum candide...* (ld. 19. l.), 27.

⁴³ *Uo.*, 29. „Quid tandem igitur illud, in corde meo? Puto significari, quod alias dioci solet, Loqui ad cor, seu ita loqui, ut moveatur cor, assentiatur animus.”

⁴⁴ BALDUIN, *Hyperaspistes...* (ld. 13. l.), 89–90. „Nobis autem hoc ipsum, quod Lutherus scribit, Diabolum in corde suo hanc sibi movisse disputationem argumento est congressum illum Beati Patris cum Satana non fuisse factum extrinsecus et ad faciem, velut inter antagonistas Academicos, sed internam fuisse cordis tentationem, qualem non raro sanctissimi quique experiuntur.”

⁴⁵ *Uo.*, 91–92. „Aliud enim est et Germanis et Latinis, Loqui ad cor, /Einem ins hertz reden/ aliud vero, in corde loqui incipere.”

⁴⁶ *Peniculus* 1611, 43. „Sed certe in Latinis Lutheri Tomis, quos vidi, illud; *in corde meo*, non habetur.” – Pázmány ugyanakkor olvashatta az eredeti, német nyelvű Luther-szöveget is, és benne az „inn meinem hertzen” kifejezést, mivel a *Tíz bizonyságban*, a disputa magyar fordításában közöl egy passzust a *Von der winckelmesse und Pfaffen Weibe* szövegéből, amit szerinte Justus Jonas kihagyott a latin fordításából. Ha összevetjük Luther német szövegét Justus Jonas latinjával, látjuk, hogy Luther munkatársa valóban mellőzött egy teljes bekezdést a fordítás során (LUTHER, *Von der Winckelmesse...*, i. m., [Aiv.] „Die brach mir warlich...” kezdetű bekezdés), amit ezek szerint Pázmány a német szöveg alapján fordította magyarra. PÁZMÁNY 1605/2001, 43:7–12.

⁴⁷ *Peniculus* 1611, 43. „Et ut maxime haberetur; nihil interest, externa specie conspicue, an interior in corde occulte, docenti Diabolo adhaeserit Lutherus.”

kifejti, ő sohasem tagadta, hogy az ördög megkísértette volna Luthert, viszont a kísértés célja nem a kétségbe ejtés volt.⁴⁸

Szintén „in corde meo”-val érvelt a *Malleus peniculi papporum* (1612) evangélikus szerzője a *Peniculus papporumra* írt cáfolatában. Lányi Illés felhívta Pázmány figyelmét, hogy a szófordulat kizárólag a német nyelvű kiadásokban szerepel, és egyértelműen bizonyítja, hogy nem valódi disputáról, hanem Luther lelkiismereti gyötrődéséről van szó, és hogy az ördög nem tanította, hanem megkísértette Luthert.⁴⁹ Pázmány viszontválaszában, a *Logi alog*ban, miután a disputa majdnem teljes szövegét közölte latinul, több történetet is idézett szintén latin fordításban az *Asztali beszélgetések* német kiadásából (Eisleben, Urban Gaubisch, 1566) annak bizonyítására, hogy Luther gyakran társalkodott az ördöggel, így nehezen hihető a disputa belső vívódásként való értelmezése.⁵⁰

Luther szövegének idézéstechnikai vizsgálata után térjünk rá a disputa köre szerveződő argumentációra és annak szövegvariánsainak bemutatására. Ez jóval nehezebb feladatot jelent, mivel Pázmány a *Kalauz* harmadik kiadásától eltekintve, minden alkalommal jelentősen átdolgozta, illetve újraírta a *Tíz bizonyosság* első részét, és benne a disputához tartozó argumentációt. A szövegváltozatok vizsgálatából joggal kizárhatjuk a *Logi alog*ban lévő bizonyítási eljárást, mivel az a *Malleus* szerzőjével való diskurzusban, Lányi érveire adott cáfolatok kontextusában valósult meg.

Pázmány jellegzetes szövegalkotási eljárását, saját korábbi szövegeit újrairó-újrahasznosító módszerét Hargittay Emil mutatta be igen részletesen a *Kalauz* és az abba

⁴⁸ „Abban-is nem egyszer hazud Balduinus, hogy Én ezt az ördögi Disputatiót, nem akarom Kísírtetnek ismérni: sőt bizonyítani igyekezem hogy nem vólt kísértet. Ezt én soha sem írtam, sem gondoltam mert bizonyoson tudom hogy igen nagy kísértet volt, mellyel az ördög el akará Lutert vonni az igaz Hittül, hanem azt sok jelenségekkel erősítettem, hogy az Ördög, kétségbeesésre, nem kisztette Lutert abban a disputatióban.” PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazította a' vittenbergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, s. a. r. KISS János, 549 = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, V, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 471–823.

⁴⁹ [Eliás LÁNYI], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...] scribebat Petrus Petschius*, Kassa, Iohannes Fischer, 1612, 50. „Ubi noranda est parenthesis, in corde meo: quae licet in Latina Iusti Ionae versione expressa non sit, tamen cum in originali editione Germanica extet, toti nostrae controversiae facem praefert. Ostendit quippe D. Lutherum narrare non externum quodpiam cum Diabolo Colloquium et Monomachiam, sed occultam illius Seducoris tentationem, et conscientiae luctam. Et certe non cum docente, sed cum tentante Satana rem sibi fuisse [...]”

⁵⁰ *Logi alogi*... (ld. 36. lj.), 140–146, 151.

beszerkesztett vitairatok kompilációs összefüggéseinek feltárásával.⁵¹ Az „újrachasznosító” eljárást a disputához kapcsolódó argumentáción végzett változtatásokon is nyomon követhetjük. Az egyik ilyen alapvető változtatás a szöveg nyelvi megformálásának átalakítása, a helyesírás modernizálása. A részletező átdolgozás leglátványosabban a nagyobb, a teljes tematikai egységet érintő szerkezeti változtatásokon érhető tetten. Így a *Tíz bizonyosságban* egy fejezetbe strukturált szöveget négy fejezetre osztotta az 1613-as *Kalauzban*, 1623-as és 37-es kiadásban pedig összesen 10 fejezetre particionálta a témát.

Tíz bizonyosság 1605/2001	Kalauz 1613	Kalauz 1623 / Kalauz 1637
ELSEO RESZE: HOGY AZ MOS- TANI VY TANI- TOK ELSEO MESTERE, az pokolbeli Eordeogh volt.	Kalauz 1613, III. könyv Hatodik része: Ötödik bizonyossága az új tudományok hamisságának: Mert az új tanítók első mestere, az pokolbeli ördög volt.	Hatodik része. Ötödik bizonyossága az új tudományok hamisságának: Mert az új tanítók első mestere pokolbeli ördög volt.
HOGI AZ LVTHERISTA HITNEK ELSEO PLANTALOIA az eordeog volt.	§1. Az régi tévelygések mesterei, ördögösök voltak	¶1. Az régi tévelygések fő mesterei ördögi szövetségben voltak. ¶2. Az ördögtől kezdetett tudomány igaz nem lehet. ¶3. A Luther születése és nevekedése ördögi társalkodással volt. ¶
	§2. Luther Mártont az ördög tanította	4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtül vette, sok catholikus és calvinista doktorok írásiból megbizonyítottatik. ¶5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtül. ¶6. Öt / Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertől íratott ördögi disputálásból.

⁵¹ HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...* (ld. 37. l.).

	§.3. Mít felelnek erre a Lutheristák?	¶7. Minémű feleletekkel akarják Tudományoknak ördögi eredetét behálolni az Új Tanítók. / Mivel akarják az új tanítók fedezni ördögi eredetét vallásuknak. ¶8. Luthernek ördögi haláláról.
	§.4. A Tévelygések Kezdőinek szörnyű halálok	¶9. A tévelygés-kezdő tanítók szörnyű halállal szoktak ¶10. Az Új vallások gyarapítóit, szörnyű veszély követi

Pázmány a disputa-argumentum minden egyes felhasználásakor az eredetileg a *Tíz bizonyosság* első részében megírt argumentációs menet elrendezésén, az egyes érvek szövegbéli pozícióján is változtatott. Ahhoz, hogy ezeket a változtatásokat nyomon követhessük, érdemes felvázolni a fejezet tartalmi-retorikai szerkezetét. Az, egy-egy citátummal vagy Pázmány saját szófordulatával jól jellemezhető retorikai-szerkezeti elemeket, érveket kiemelttem, majd betűvel, illetve számmal jelöltem meg, így világosabban megmutatkozik az argumentációs struktúra kiadásról kiadásra történő átrendezése. A vázlatban azokat a tematikai alegységeket is feltüntettem, amelyek szorosan nem kapcsolódnak a disputához és annak bizonyítási eljárásához, ellenben kijelölik a fejezet tágabb kontextusát, valamint keretes szerkezetét.

Tíz bizonyosság (1605)

Első rész: Hogy az mostani új tanítók első mestere az pokolbeli ördög volt

- *az eretneksegec kezdőy* ... nem csak Lelec szerent, teueligesec által, de Test szerentis az eordeggel tarsalkottac,
- ókori és középkori eretnek

Hogí az lutherista hitnek első plántálója az az ördög volt

- **A** Luther fogantatása, 2 ördögös történet Lutherről
- **B Ördöggel való disputa**
 - **B1** Im latod az Luther hiuatallianac, es vallasanac elseo Mesteret: *Nemes természethez illendeo dologh*, vgmíond Plinius, *hogy igazan megb valliad, kítüil tanulad, a mit tucz*
 - **B2** Az ördög nevei: Daemon, diabolus, Nas
 - **B3** Nilua ha effele dolgot írna magarol... Amsdorff dicsérete
 - **B4 a** Senki sem hazud a maga gyalázatjára (Tertull.) – **b** Numa, Philumena, Mohamed példája – **c** Luther volt az első, aki bevallotta, hogy az ördögtől kapta a tanítását

- **B5** Katolikus és kálvinista teológusok szemére vetik Luthernek az ördögi disputát (Hosius, Lindanus, Prateolus ... Volfius, Tossanus)
- **C Balduin 3 mentsége Luthernek**
 - **C1. 1. mentség** Luther már tudta mindazt, amit az ördög tanított neki, mert az a Szentlélek oktatása
 - **C2. 2. mentség** *desperatio*
 - **C3 .3. mentség** pápák társalognak az ördöggel
- **CC** ezekhez kapcsolódóan a bizonyítás, hogy a lutheranus vallás ördögi tanítás
 - **CC1. az 1. mentség cáfolatára: 6 erős bizonyság**
 - **CC2. a 2. mentségre: a desperatio cáfolata**
- **D** Balduin szerint az ördög a Szentlélek tudományát oltalmazza
- **E** Mutassuk meg, hogy az ördög bizonyossági teljességgel erőtlenek
 - **E1. Az ördöggel való trécselést el kell távoztatni**
 - **E2. Az ördög 5 hazugságának cáfolata**
 - **CC3 Balduin 3. mentségének cáfolata**
- **F1** További bizonyítékok Luther és az ördög szövetségére – **F2.** Luther halála és az ördög
- **G** Az eretnekek iszonyú halála az ördögi szövetség miatt (Simon mágustól Dávid Ferencig)
- **H** Uralkodók, országok romlása a protestáns hit miatt (egy bekezdésben)
- **I** Magyarország romlása a protestáns hit miatt

A fentebbi vázlat jelöléseit felhasználva bemutatathatók kifejezetten az ördögi disputa és az arra vonatkozó argumentáció változtatásai.

<i>Tíz bizonyság (1605)</i>	<i>Kalauz 1613</i>	<i>Kalauz 1623/1637</i>
A) Luther fogantatása	<p>§2. Luther Márton az ördög tanította</p> <p>SZILLOGIZMUS (Vö. <i>Peniculus</i>, 44:10-22)</p> <p>1. PREMISSZA az ördög-től vett tudomány nem lehet igaz</p> <p>2. PREMISSZA Luthert (és Zwinglit) az ördög tanította</p>	<p>¶2. Az ördögtől kezdetett tudomány igaz nem lehet.</p> <p>SZILLOGIZMUS</p> <p>1. PREMISSZA bizonyítása</p> <p><i>Peniculus</i>ból vett érv</p> <p>E1</p> <p>(¶3. A Luther születése és nevedése ördögi társalkodással volt.)</p>

<p>B Ördöggel való disputa</p> <p>B1 B2 B3 B4 a – b – c B5</p> <p>C Balduin 3 mentsége C1. C2. C3.</p> <p><u>CC Balduin cáfolata</u> CC1. CC2.</p> <p>E Mutassuk meg, hogy az ördög bizonyosági teljességgel erőtlenek E1. E2. CC3.</p>	<p>KONKLÚZIÓ Lehetetlen, hogy Luther (és Zwingli) tanítása igaz, isteni tudomány legyen</p> <p>1. PREMISSZA bizonyítása (Vö. <i>Peniculus</i> 44:23–45:10) <i>Peniculus</i>ból vett érv E1 A</p> <p>2. PREMISSZA bizonyítása B5 B1 B3</p> <p>B Ördöggel való disputa ≈ CC1 (4 tételes bizonyítás) B4a B4b</p> <p>§.3. Mit felelnek erre a Lutheristák? C C1. C2. CC1. CC2. E2. C3. – CC3</p>	<p>A</p> <p>¶4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtől vette...</p> <p>2. PREMISSZA bizonyítása B5 (¶5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtől.) B1 B3</p> <p>B Ördöggel való disputa B4a B4b</p> <p>¶6. Öt / Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertől íratott ördögi disputálásból. I., II. CC1 III. A lutherista és calvinista vallások derék cikkelyit adta Luther-eleibe az ördög ebben a disputációban [I-X. tétel] IV. minémű bizonyságokat forgata az ördög a mise-ellen, azon bizonyságokkal viaskodnak közönségesen most-is</p>
---	---	---

		<p>az újítók ellenünk [1-4. pont] V. E2. VI. F1. ¶7. Minémű feleletekkel akarják Tudományoknak ördögi eredetét behálolni az Új Tanítók. C C3. CC3 C2. CC2.</p>
--	--	---

A legfőbb módosítás az 1613-as *Kalauz*ban, hogy Pázmány a disputációt már formálisan is érvként kezelte, és a második fejezetet bevezető és azt tematikailag meghatározó szillogizmus második premisszájaként illesztette be érvelési rendszerébe. A szillogizmusok fejezet-, illetve témastrukturáló funkcióját nem itt érvényesítette először Pázmány, ezzel a retorikai megoldással már a *Peniculus papporum*ban is élt. Emellett a *Peniculus papporum* kisebb szövegegységeit is kompilálta a *Kalauz*ba: éppen a szóban forgó szillogizmus első premisszájának („az ördögtől vett tudomány igaz nem lehet”) bizonyítását kölcsönözte saját korábbi művéből, mivel a *Tíz bizonyosság* érvei között az nem szerepel, ahogyan a konklúzió sem, igaz ez csak formailag nem elkülönülten, mivel a fejezetcím (*Hogi az lutherista hitnek első plántálója az az ördög volt*) lényegében annak felel meg. Ha összevetjük a *Tíz bizonyosság* és a három *Kalauz*-kiadás vázlatos érvelési szerkezetét, látjuk, hogy Pázmány szinte kizárólag a *Tíz bizonyosság*ban már meglévő érveket használta fel újra és újra, egy-két helyen bővítve csupán az argumentumkészletet. Míg a *Tíz bizonyosság*ban a témaegység elején idézte a disputát, és utána több, zömében egyházatyáktól vett idézettel utólag igyekezett bizonyítani annak hitelességét, addig a *Kalauz*ban ezen érvek egy részét átcsoportosította a disputa elé, mintegy előkészítve az olvasót a különleges argumentumra.

Pázmány az 1613-as *Kalauz*ban rögtön a disputa szövege után az ördögi dialógusból négy érvet emelt ki állítások formájában (\approx CC1), amelyek mellett szóltak, hogy Luther egészen az ördöggel való vitájáig hitte és vallotta a katolikus egyház tanítását. Ugyanezt a bizonyító eljárást a *Tíz bizonyosság*ban a Friedrich Balduin elleni cáfolat részeként közölte, de talán úgy gondolta, hogy a *Kalauz*ban külön bekezdésbe rendezve, az egyes tételeket számozással kiemelve nagyobb figyelmet kaphat a bizonyítás, és így nagyobb meggyőző erővel bírhat az olvasó számára. Mindazonáltal ezt az argumentációt sem találhatta megfelelőnek Pázmány, így azt egymás után sorjázó

interrogatók formájában megismételte a 3. fejezetben, abban a retorikai kontextusban, ahol az a *Tíz bizonyosságban* és a *Peniculus papporum*ban is előfordult, vagyis a Balduin által felhozott mentségek cáfolata között (CC1). A *Kalauz* második és harmadik kiadásában a disputa utáni négy tételes rövid bizonyítást már kihagyta a szövegből, és a disputához kapcsolódó argumentációs menetet már teljesen függetlenítvé Balduintól (a szász evangélikus nevét itt már nem is említi) az összes többi érveléssel együtt hat tételbe, illetve azokon belüli altételekbe rendezve beszerkesztette egy különálló, hatodik fejezetbe. Az érvek között kivételtől eltekintve ugyanazok, mint a *Tíz bizonyosságban* és a *Kalauz* első kiadásában, viszont ez az argumentációs fejezet szerkezetében inkább a *Tíz bizonyosság*éhoz hasonlít, nem pedig a *Kalauz* előző kiadásához.

Tíz bizonyosság ⁵²	Kalauz 1623/1637 ⁵³
<p>ELEOSZEOR: Eoreomest ertenem Balduinustul, Honnan tuggia, [...] az Eordeoghi disputatio eleot, azt hitte Luther, A Miserül, [...] a mit az Eordeog akkor eleibe ada: [...] Hat ereos, geozhetetlen bizonisaggal niluan megh mutatom, Hogy ezeket nem hitte</p> <p>I. Hogy eo, az Vr Vacsoraiaba, nem veotte, es Imadta a Christus testet...</p> <p>II. Püspeaktütl megh kenettem, a Papsagra: Mi az oka tehat hogy nem Aldoztam volna? [...]</p> <p>III. azt veti az Eordeogh szemere Lutherne, hogy eo Hét Sacramentomot hiszen vala, [...]</p> <p>IV. a reghi fegyuert kapa melyhez a Papis-tasagba szokot vala, [...]</p> <p>V. 1521. eztendoeben Luther [...] mikor lapoongana, akkor iria azt a keoniuet <melibe az Eordeoghi szeouetseget fel iedze></p> <p>VI. Nilua, az Eordeog heaba, es ok nekül nem farada enni sok bizonisagoc eleo szamlalasaba,</p>	<p>Előszőr: Azt kel eszünkbe vennünk, hogy mikor Lutherrel kezdte az Eördög kötödni, és el akará véle hitetni, hogy a' Mise bálványozás, még akkor Luther nem hitte, a' mit az Eördög vitat vala. [...]</p> <p>a' Mise-mondásban nem bálványozot miért óltalmazza Papságát a' Püspökök szentelésével?</p> <p>ha az Ecclesiárul akkor immár olyan vélekedése volt [...] miért veti paisúl [...] az Anyaszentegyház méltóságát 's Hitit?</p> <p>Hét Sacramentomot,</p> <p>Ha Privata Missát nem mondot Luther, miért szól így neki az Eördög néki a' te Miséd Sőt, Luther [...] nyilván mondgya, hogy noha másnak nem adgya a' Sacramentomot, de ő-maga veszi?</p> <p>Eördög ugy szól mindenüt néki, amintha akkor-is Hitetlen volna</p>

⁵² PÁZMÁNY 1605/2001, 47:22–56:24.

⁵³ *Kalauz* 1623, 210–214, *Kalauz* 1637, 207–211.

<p>MASODSZOR, Hogy ebbe a Disputatioba, az Eordeogh, nem a Ketseghben esesre, hanem csak az Hit változtatásra, ingerlé, es szorgalmaztata Luther, ighen keoniü megh bizoni-tani: [...]</p>	<p>Kiből meg-tetzcik, hogy 1521. esztendeig, addig, tudniillik, míg az Eördöggel nem disputála Luther, a' Misének ellensége nem vólt. Másodsor: Meg kel gondolnunk, minémű foganattya vólt Lutherben az Eördögi Disputációnak. 1533. esztendőben, más Könyvben De Missa privata et Vnctione sacerdotum terjeszté Harmadsor: Jól eszünkben kel tartanunk, hogy a' Lutherista és Calvinista Vallasnak, derék cikkelyit adá Luther-eleibe az Eördög ebben a' Disputációban: [I–X. tétel]</p>
<p>HARMADSZOR Azert mutassuc megh, hogy az Eordeogh bizonisaghi, telliesseggel ereotlenec [...]</p>	<p>Negyedsor: ...minémű bizonyságokat forgata az Eördög a' Mise ellen [1–4. pont] Eötödször: ...mely rosz, erőtlen és temédek hazugságokból toldozott bizonyságokkal csala-meg az Eördög Luthert</p>
<p>Az ördög 5 hazugsága NEGIEDSZER, Holot Balduinus azt mongia, hogy a Romai Papac keozzülis voltac, kik az Eordeoggel tarsalkottac. [...]</p>	<p>Az ördög 5 hazugsága (¶7. Fejezet) Először: Balduinus aztírja, hogy a'Pápák közzül-is vóltak ördögösök Másodsor: ezekkel kétségbe akarta ejteni ötet</p>
<p>Minec vtanna pedigh egyszer az Eordeogh Iscolaiaba adá magát Luther, csuda mely nagy tarsasagot veténecc egymással: [...]</p>	<p>Hatodsor: Méltó azt-is tudnunk, hogy minek-utána egyszer az Eördög Iskolajaba adá magát Luther, [...] csuda mely nyájas szövetséget veténecc egymással.</p>

Az 1623-as és 1637-es *Kalauz*ban már egyáltalán nincs hivatkozás Balduinra, neve csak a következő, 7. fejezetben fordul elő, egy retorikailag kevésbé hangsúlyos kontextusban. A *Tíz bizonyságban* és a *Peniculus papporum*ban lévő névvel való gúnyolódás is elmarad. Balduin mentségei közül a harmadikat és a másodikat említi, ez utóbbi a kétségbeejtés, a *desperatio* kapott nagyobb figyelmet Pázmánytól, mivel továbbra is

fontosnak tartotta, hogy ezt az úgymond „menekülési utat” lezárja az evangélikusok előtt annak hangsúlyozásával, hogy ez nem egy puszta kísértés az ördög részéről, hanem a tanításának átadása.

Az argumentáció újra és újra írásában Pázmánynak a tökéletes logikai felépítményre való törekvését látjuk, a szándékot, hogy egyre átláthatóbb szerkezetű, logikailag mind koherensebb, a legkisebb hézagtól mentes érvelést hozzon létre. Ennek érdekében Pázmány a disputára épített bizonyítást a *Kalauz* második kiadásában már teljesen leválasztotta egykori aktualitásától, vagyis Serarius és Balduin írásairól, és önálló, saját érvelésként illesztette be. Ezzel ugyanakkor a *Tíz bizonyosság*ban, és a *Peniculus papporum*ban meglévő, de még az 1613-as *Kalauz*ban is érzékelhető indulatos, vitázó hangnemtől is megfosztja szövegét, minthogy sem Balduin ócsárlására, sem a cáfolatában alkalmazott, az interrogatívok halmozásán alapuló, szenvedélyes retorikára nincs már szükség, és így a szöveg is jobban belesimul a *Kalauz* tárgyilagos, higgadt hangnemébe.